

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- *Історія*
- *Політологія*
- *Філософія*

Випуск 13

Київ - 2008

Збірник засновано 2004 року

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006)
Свідчення про державну реєстрацію друкованої засоби інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.

Редакційна колегія:

З історичних наук:

- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор
Котляр Ю.В., доктор історичних наук, професор
Кривошея В.В., доктор історичних наук, академік Української академії наук
(відповідальний секретар)
Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України
Сушко О.О., доктор історичних наук, професор
Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент
Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З політичних наук:

- Бабкіна О.В.**, доктор політичних наук, професор
Бидзюра І.П., доктор політичних наук, професор
Іванов М.С., доктор політичних наук, професор
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор, академік Академії політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук, член - кореспондент Академії політичних наук
Онщенко І.Г., доктор політичних наук, професор
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Академії політичних наук
Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор

З філософських наук:

- Андрущенко В.П.**, доктор філософських наук, професор, академік Академії педагогічних наук України
Бех В.П., доктор філософських наук, професор, академік Академії політичних наук
Вашкевич В.М., доктор філософських наук, академік Української академії наук
(головний редактор)
Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор
Гавеля В.Л., доктор філософських наук, професор
Закович М.М., доктор філософських наук, професор
Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор, член - кореспондент Національної академії наук України
Онпко О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук
Акопян В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук
Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор, член - кореспондент Української академії наук

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 13. – 344 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №12 від 29 травня 2008 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 08-05-30 від 30 травня 2008 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

* **Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисофом (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квіткі» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2008
© Автори статей, 2008
© Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2008
© Українська академія наук, 2008

УДК 141.4:392.22

Тополь О.В.

Соціально–філософський зміст процесу трансформації язичницького ритуалу культу предків

Проаналізовано зміст та функціональне призначення одного із ритуалів культу предків в архаїчних суспільствах – «убивство старих людей»; розглянуто психологічний перелом у сприйнятті язичницького звичаю та його суспільне засудження, що відображено у фольклорній традиції; досліджено перехід до якісно нових форм культу предків – культу мудрої старості.

Ключові слова: культ предків, ритуал, язичництво.

Гуманіст XVIII ст. Ж.Н.Деменсьє в праці «Дух звичаїв і звичок різних народів» писав: «Яким би не був звичай, він завжди має причину... Самі неймовірні звичаї мають дуже просте пояснення: деякі з них є прямими алегоріями характерних для даного суспільства моральних уявлень, які ми зовсім не розуміємо і які були б менш смішними в наших очах, якби ми їх знали» [1,229].

«Поїдання померлого предка», «Убивство старого – батька» – дико звучать ці фрази навіть у наш жорстокий, звичний до всього час. Жахливі й жорстокі обряди дійсно були поширені в стародавні часи, через них пройшли як через один із щаблів розвитку релігійних уявлень, уявлень про світобудову, мабуть усі нині існуючі цивілізовані народи.

У Християнстві, після врочистого богослужіння віруючі підходять до чаші із червоним вином, приймають із рук священнослужителя ложку цього вина, заїдають проскурою: причащаються до крові й тіла господнього. Отже, страшний язичницький обряд в облагородженій формі дожив до наших днів, увійшов у християнську святкову обрядовість. Тільки їдять тут не предка (або його символічні кров і тіло), а бога, у даному випадку – Христа. Суть цього обряду в тому, що віруючий, прийнявши причастя в церкві очищується ним, набирається духовних сил, прилучається до бога, стає подібним йому, набуває його якостей.

Так само й у далекі язичницькі часи, вмираючих предків обожнювали, свято вірили в те, що всі якості мужнього, шляхетного воїна, котрий прославив свій рід, перейдуть до нащадків, які беруть участь у колективному ритуальному поїданні його. Віра в божественну силу предка, віра в те, що він може захистити від самих несподіваних і жорстоких лих (повальних хвороб, посухи, повеней й ін.), перетворювала померлого в одного із самих шанованих божеств.

Культ предків був характерний для родоплеменного патріархального суспільства. На стадії розпаду цього суспільства й становлення військової демократії розповсюджений був культ вождів, який нерідко органічно зливався з культом предків. Померлий могутній воїн — вождь ставав як би предком всієї громади, значно більше впливовим і сильнішим, ніж простий воїн, простий землепашець або пастух.

У цьому зв'язку можна навести свідчення арабських авторів, про звичай сакралізації хазарського кагана. Віра в божественну силу живого кагана була абсолютною, однак у період нещастя його убивали. Він зобов'язаний був предстати перед стихіями, що розбушувалися, і просити у верховного божества припинити випробування й лиха, послані на його народ. Характерно, що могли вбитися не старого й навіть не літнього кагана, а зовсім парубка. Отже, убивство шанованих громадою старих, убивство батька, що йде на смерть заради життя, заради порятунку від нещастя своєї родини, свого роду й, нарешті, своєї держави, як у випадку з каганом, уже не здається таким неймовірним, дивовижним варварством, як це представлялося нам спочатку.

Тільки найглибша повага, віра в майже божественну силу старого, якого вбивали, спонукали до цієї ритуальної дії. Слід зауважити, що уявлення про смерть як про продовження життя безсумнівно полегшували людям розставання з життям.

Діалектична «тріада» — «життя — смерть — життя» лежить в основі майже всіх землеробських культів, культів родючості, тобто є основою світорозуміння первісної людини. Таким чином, тимчасовий перехід в інший стан не сприймався трагічно ні тим кого убивали, ні його вбивцями. Багато прикладів ритуальних убивств наводяться в давній й сучасній етнографічній літературі.

Язичницький обряд поїдання останків предка й християнське причастя мають подібні ідейні трактування. Старого (предка батька) убивають для того, щоб він був представником на небі, захисником родичів, котрі живуть на землі. Відомо, що основною ідеєю вбивства Христа є «спокута» людських гріхів, тобто той же захист людей перед Богом.

Бажання «послужити» суспільству, що так яскраво проявлялося в обряді ритуального добровільного вмирання, безсумнівно являло приклад високої шляхетності душі, було як би «школою» шляхетного самозречення й мужності для молоді, служило тим «живильним» середовищем, у якому виник і розвивався слов'янський характер.

Про ритуали вмертвіння й навіть поїдання старих людей у різних народів є свідчення Геродота. Розповідаючи про звичай масагетів, він повідомляє: «В них немає заздалегідь визначеної межі життя, але, коли хтось із них досягає глибокої старості, збираються всі без винятку його родичі і приносять його в жертву і разом із ним його худобу, а потім варять м'ясо і поїдають його. Для старого це вважається найщасливішим кінцем. Проте, того, хто вмирає від хвороби вони не пожирають, але закопують у землю, і це вони вважають за нещастя для померлого, що він не дожив до такого віку, коли його можна було б принести в жертву» [3,77].

Наступна стадія того ж самого ритуалу описана Геродотом у ісседонів: «Коли помирає чийсь батько, всі його родичи приносять баранину, потім готують жертвопринесення, дрібно шматують м'ясо і додають до нього м'ясо померлого батька свого господаря, потім пере-

мішують усе це м'ясо і влаштовують учту (пиршество). Але з голови померлого вони виривають волосся, добре очищують її, позолочують її і тримають її в домі як дорогоцінність і приносять їй щороку великі жертви. Це робить син своєму батькові так, як елліни, коли справляють свято померлих батьків. Що ж до іншого, то ісседони славляться як справедливі люди і їхні жінки рівноправні з чоловіками» [3,186].

Про звичаї в індійських племенах Геродот пише наступне, якщо хтось з падайів захворіє його вбивають найближчі друзі та з'їдають. «Того, хто досяг старості, вони приносять у жертву і поїдають». В інших племенах «хто захворіє, іде в пустелю і лягає там. Ніхто його не опікує, коли він хворіє і коли помирає» [3,163 – 164].

Ці цитати з «Історії» Геродота свідчать про винятково високе значення старості, тому що в жертву богам можна було принести тільки старих. Крім того, ми бачимо, що старі й хворі тут мають зовсім іншу долю.

Н.Н.Велецька, звертаючись до матеріалів по стародавньому праву у балтійських слов'ян, відзначає суперечливість даних середньовічних джерел. За одними відомостями – старі користувалися увагою, повагою й доглядом нащадків і родичів: повага й догляд за батьками вважалися у слов'ян першою чеснотою. За іншими відомостями у балтійських слов'ян існував звичай страчувати старих, нездатних до війни й роботи, людей. «Сини й нащадки не тільки вбивали їх або заживо ховали, але навіть нібито зваривши, – з'їдали...» [2,41]. Тут мова йде про виконання ритуалу на його загасаючій стадії, на що вказує факт не добровільної, а насильницької смерті. А те, що старі користувалися за життя повагою, не заперечує можливості їхнього подальшого принесення в жертву.

Прямих доказів, котрі б підтверджували існування у слов'ян звичаю ритуального поїдання предків навіть у самому віддаленому минулому немає. Ю.О. Шилов відзначає, що «дуже мало публікацій, котрі б намагалися виділити і ввести жертвні останки людей в контекст становлення індоарійської цивілізації. Більшість археологів або замовчують відповідні факти, або намагаються виключити їх із характеристики культури як ознаку кровожерливої дикості предків» [9,127]. О.М.Фрейденберг пише: «Кровожерливість, людоджерство, убивства і насилля викликаються не злочинністю й дикістю, а тотемистичним осмисленням крові і смерті». [7,154].

Метою статті є вивчення язичницького звичаю «убивства старих», як аграрно – магічного ритуалу культу предків, відображення у фольклорній традиції його суспільного засудження, трансформації ритуалу в культ мудрої старості.

З одного боку, факт поїдання старих має надмірну жорстокість, однак, з погляду архаїчної свідомості, а це видно з «Історії» Геродота, поїдання предків нащадками носило характер священнодійства. Нам важко зараз припустити, який туг закладений зміст, крім прилучення до сили роду. Однак якщо звернутися до більш пізніх християнських поглядів, а саме, до положення, що нащадки завжди бувають у неоплатному боргу перед своїми предками, то факт поїдання старих, безумовно, набуває містичного сенсу. Цим священнодійством як би замикається коло Роду. Умертвіння старих не було простим позбавленням від них. Це, безумовно, ритуал, що переслідує певні цілі. Благополуччя суспільства, особливо із земле-

робським укладом, залежало від сприятливого ходу природних процесів, а духи предків — заступників вважалися пов'язаними із природою й були здатні управляти стихіями. Тому в архаїчних суспільствах могли відправляти «на той світ» старих як своїх посланців, за допомогою яких сподівалися уникнути можливих нещасть. У примітивних народів цей звичай носив добровільний характер й в жертву, як правило, приносилися самі поважні й шановні старі.

Ритуальне вмертвіння предків — явище надзвичайно складне, генезис якого пройшов через багато стадій. Важливо те, що ритуал відправлення на «той світ» передбачає досить високий ступень соціально — культурного розвитку в цілому й культу предків зокрема. Розгляд питання генезису ритуалу можливий лише на матеріалах дослав'янських народів, оскільки щодо слов'ян наявні данні тільки про пережиткові форми явища. На думку Н. Велецької «з упевненістю можна сказати, що зв'язувати ритуальне вмертвіння предків винятково з меркантильними обставинами (голод, труднощі кочового побуту й т.п.) навряд чи правомірно. Більше того, всі відомі нам форми звичаю, які так чи інакше визначалися практицизмом (умертвіння старих під час голоду при недостатці продовольства в родині, залишення старих при перекочувальнях на інші місця й т.п.) несуть у собі ті або інші ознаки деградації явища» [2,43].

За літописними свідченнями, рудименти ритуалу епізодично, при особливих обставинах, проявлялися на окраїнах Київської Русі. В Іпатіївському Літопису від 1024 року повідомляється: «избиваху стару чадь по дьяволу наоученью й бесованию глаголющее, яко си тримати гобино...». Вираз «бесование» вказує на ритуальні дії, «избиваху» — убити, «тримають гобино» — затримують рост зерна, створюють перешкоду врожаю.

Іпатіївський літопис свідчить, що передчасне вмертвіння поважних старих ще носило ритуальний характер, виконуючи аграрно — магичну функцію, але було вже дійством епізодичним. Найімовірніше, у свідченні говориться про те, що волхви відправляли на «той світ» достойнейших представників старшого покоління для запобігання неврожаю, побоюючись погрози, пов'язаної певною мірою з тим, що на землі перебували ті, кому пора було відправлятися до праотців. Це свідчення містить такі важливі вказівки: деградація звичаю проявляється у відході від регулярного й своєчасного відправлення ритуалу, що має аграрно — магичні функції; ритуал є у веденні і компетенції волхвів.

В XI ст. у східних слов'ян звичай, що мав за мету запобігання нещастя, і голоду в тому числі, частково, епізодично виконується при нещасті, що вже наступило, у надії рятування від нього. Старші люди, котрі залишилися в живих на землі, сприймаються за екстраординарних обставин як такими, що винуваті у природних негараздах. Вживається часткове, вибіркове відправлення ритуалу над найбільш гідними представниками старшого покоління, щоб був забезпечений звичайний урожай, ліквідована погроза ще більш сильного голоду. Переродження функціональної сутності й спрямованості ритуалу привели до зсуву сприйняття: ритуал, спрямований на забезпечення могутнього заступництва предків, виконується частково для припинення нещастя. Мова йде вже не про самий звичай, а про його пережиток. Зміст звичаю, що базувався на світоглядних уявленнях і обумовлене

ними функціональне призначення ритуалу втрачені: замість колишнього ритуального дійства залишилися позбавлені якого — небудь ідеологічного обґрунтування вбивства.

Українське прислів'я «Є старий — убив би його, немає старого — купив би його» — відбиває той переломний момент в історії культури предків і пов'язаного з ним звичаю смертвіння в старості, коли життєвий досвід, життєва мудрість старшого покоління була по справжньому оцінена як гарантія нормального плину життя суспільства. Мудрість стала вище цінуватися, чим загробне заступництво предків, і відправлення на «той світ» замінюється культом старості.

Слов'янські громади жили родинами, умертвіння старих відбувалося власними дітьми, що дозволило відчутти смерть як втрату близької людини й жорстокість самого ритуалу.

Найбільш цілісну картину про ритуал відправлення старих на «той світ» дають матеріали українського фольклору. В українських народних переказах описані як обряди давніх слов'ян так і їх трансформація до пережитку, котрий втратив зв'язок зі світоглядною основою й деградував до низменно утилітарного звичаю. Один із самих ранніх текстів записаний на початку ХІ ст. у Галичині.

У переказі говориться, що в результаті трирічної посухи настає страшний голод. Верховна влада розпоряджається всіх старих дідів втопити під погрозою страти тих, хто цього не зробить. Сини одного зі старих посміли сховати свого батька, хоча сам він був готовий до смерті, заради збереження життя своїх дітей. Інших же дідів знищили, однак, урожаю так і не було. Тим часом сини, виконуючи наставлення свого батька, сіяли зерно, що вдалося вимолотити з розкиданої з даху соломи. І виріс у них небувалий урожай. Звістка про таку подію дійшла до царя. У переказі говорилося, що сам цар був молодий й оточений недосвідченими однолітками. Вражений звісткою про врожай, цар наказав доставити до нього його власників, які зізналися, що порушили указ і зберегли життя своєму старому батькові. Мудрий старець надалі стає головним радником молодого царя й запобігає голодній загибелі царства. Правитель же слухався його до самої смерті.

Виразність протиставлення у фольклорі необачності молодості мудрості старості по своїй яскравості й глибині викликає асоціації з виразом Цицерона: «Найбільші держави валилися за вини людей молодих і відновлювалися зусиллями старих» [8,12].

У варіанті переказу, опублікованому Литвиною, через преамбулу й кінцівку чітко позначена спрямованість розвитку сюжету. «У якомусь селі жила велика родина, у ній був батько такий старий такий немічний, що сам собі у бога смерті просив. Сини ніяк не хотіли саджати його на лубок, а громада все вимагала. От вони посадили свого Тата в порожню яму, де хліб зсипали, а громаді сказали, що вивезли його в поле, і посадили на лубок. У неврожайні роки старий батько рятує своїми порадами родину від голоду. Громада, що дивувалася незвичайним діям синів старого (наприклад, весь озимий посів вони прикривають на зиму старою соломою), зрештою довідалася істини. Тоді громада з пошаною витягла старого з ями й з тієї пори заборонила саджати старих на лубок» [2,34].

У фольклорній традиції відображено декілька варіантів ритуалу відправлення на «той світ» старих. Зводяться вони до наступного:

а) узимку вивозили на санях й, прив'язавши до лубка, спускали на ньому в глибокий яр. Звідси походять вирази «саджати на лубок», «посадовити на санки», що вживалися в Україні у відношенні дуже старезних або важко хворих;

б) опускали в порожню яму;

в) саджали на піч у порожній хаті;

г) вели в дрімучий ліс і там залишали під деревом;

д) топили

Б.Д.Гринченко писав: «За давньої давнини старих людей недобрі діти вивозили на лубку у провалля» [4, 168].

Важливими є два моменти опису обряду:

а) розпорядження вищестоящої влади або «громади» про дотримання звичаю, а також тиск громадської думки;

б) прозріння жорстокого сина, що побачив у своєму вчинкові свою майбутню долю.

Прозріння сина в слов'янських переказах образно зображується за допомогою простого художнього прийому — репліки маленького онука, який побачивши посадженого на санки старого, звертається до батька із проханням принести назад луб або санки. На здивоване питання батька малий відповідає питанням, а як же він його повезе, коли той зістариться «адже доведеться новий робити!».

Заява дитини образно підкреслює ту обставину, що основний елемент дійства втрачає функцію ритуального предмета, а це означає, що й сама дія втрачає ритуальний характер, перероджуючись у звичай, виконуваний під дією сформованої традиції, не вникаючи при цьому у його призначення.

Таким чином, у переказі появляється мотив відмови від виконання жорстокого звичаю сином, щоб самому уникнути тієї ж долі. Про пізній характер такого трактування свідчить, насамперед, психологічне й моральне сприйняття звичаю. Тут відсутні будь — які рудименти давнього ритуального обґрунтування звичаю, що зустрічаються в середньовічних свідченнях — мотив голоду, стихійних лих. У наявності інша психологічна й моральна структура суспільства. Відправник стародавнього звичаю — син фізично ослабленої, але ще високодіяльної розумово людини, постає жорстоким, корисливим й неадальновидним, високоморальний же початок втілює малолітній онук, який жаліє діда й завдяки своїй кмітливості знаходить простий шлях до його порятунку.

Так слов'янська народна проза відображає психологічний перелом у сприйнятті язичницького звичаю, який виступає в пережитковому стані. Зображується припинення, суспільна відмова від передчасного вмертвіння старих, дається моральна оцінка цього явища.

Перекази, відповідно до історичної дійсності, відбили перехід від однієї стадії культу предків до іншої: коли суспільство досягає того рівня розвитку, при якому життєвий досвід старшого покоління має особливу цінність. Старійшини здобувають особливий вплив і стають правлячою верхівкою суспільства. Характерно, що сприйняття старих як носіїв життєвої мудрості, необхідної в керуванні суспільством для підтримки нормального плину життя, з найбільшою переконливістю й художньою виразністю відбито саме в українських переказах. Це представляється цілком закономірним явищем, пов'язаним із стійкістю збереження рудиментів культу предків в українській народній культурі.

Форма, зафіксована слов'янськими переказами, відбиває останній період існування звичаю. У ньому в наявності елементи деградації: це вже не обряд, що має певні функції, пов'язані зі світоглядом певної стадії розвитку язичницьких уявлень. Звичай має ознаки виродження й перетворення з явища, породженого суспільним укладом у грубу традицію.

Таким чином, зі слов'янських переказів видно, що звичай відправлення на «той світ», будучи ритуальним явищем, визначався світоглядними, а не утилітарними факторами.

Оцінка старості як мудрості, надбаної з роками, з тих пір, як стала цінуватися, ніколи не зникала, хоча специфіка людської мудрості в історичному часі змінювалася.

У той історичний період, коли реальний світ став представляти для людей більш високу цінність, ніж світ сакральний, більшою увагою стала користуватися мудрість життєва, — мудрість, що проявляється у виконанні тих або інших обов'язків. Про це говорить і лінгвістичний аналіз слова «старий». В.В.Колесов пише про те, що старим уважався старший по роду, той, хто у необхідний момент став першим і був гідний слави своїх пращурів [5, С.89]. Корінь стар — від дав. — інд. *Sthiras* «міцний», «сильний» [6, 747]. Тут імовірно відбулося злиття космологічного, що йде від Роду, і соціального уявлення про старість.

У «Повісті минулих літ» говориться про старого чоловіка, що прийшов до князя Володимира для боротьби з печенігами. Однак слово «чоловік» уже включає сукупність таких ознак, як зрілість, правоздатність, знатність. Слово «старий» використано в тексті для посилення значення поняття «чоловік», підкреслюючи цим особливі заслуги й поважність людини. Біологічно в цьому випадку старість трактувати не можна, тому що в умовах того часу людина, що втратила з віком фізичну силу, не могла би витримати не тільки труднощі похідного життя, неминучих рукопашних сутичок, але й самої ваги військової зброї.

Відомий історичний факт, що князь Володимир радівся зі старцями про прийняття на Русі християнства. Старим міг вважатися і тридцятирічний чоловік, соціально значимий, у той час як п'ятдесятилітній, що не почав самостійного незалежного від батьків життя, залишався дорослим здорованем. Тобто, на Русі тривалий час вікові визначення виникали залежно від соціально значимих характеристик.

Отже, у Київській Русі ритуал відправлення на «той світ» фігурує як язичницький пережиток і зустрічається на близьких до неї територіях (Ростовська, Суздальська земля). Питання про те, чи існувало ритуальне відправлення на «той світ» у стародавніх слов'ян як елемент обрядового комплексу або в живому стані воно мало місце лише у праславян, у давніх же слов'ян ритуал вступив у стадію деградації або перейшов у пережитковий стан, за наявними джерелами повністю з'ясувати не вдається. Порівняльно — історичний аналіз фольклорних, етнографічних, середньовічних письмових й археологічних джерел дозволяє припустити існування звичаю як елемента соціального укладу лише в самий ранній період слов'янської історії, в епоху ж, що відбила слов'янськими писемними пам'ятками, проявляються рудименти його. Середньовічні письмові дані, одиничні, уривчасті, фрагментарні, що також служать показником малої популярності й слабкої поширеності явища, як елемента соціального укладу, як і дані усно — поетичної

народної традиції, свідчать про те, що передчасне вмертвіння старих у середньовіччі ще мало місце в деяких етнічних групах, в окремих місцевостях, але не носило якості соціального характеру, було вже пережитком давнини.

На другому етапі свого існування ритуал змінює характер. Громада звертається до нього вже не з метою попередження, а з метою уникнення реальних нещасть (голоду, посухи). Обряд має епізодичну форму. Якщо раніше ритуальним дійством приносилася жертва, гідна богів, то тут відбувалося лише пожертвування. Щира любов до богів змінилася на утилітарне використання їхньої милості й сили. Старі люди по — іншому сприймалися суспільством. Їх вважали винуватцями соціальних нещасть, коли такі траплялися.

З еволюцією психології суспільства еволюціонувало й сприйняття звичаю: ретельне виконання обряду змінюється образним розкриттям у фольклорній традиції аморальності й безглуздої жорстокості дій, що вже не знаходять ідеологічного обґрунтування.

Народною слов'янською традицією відбитий психологічний перелом у сприйнятті звичаю. Ритуальне дійство, котре на певній стадії язичницького світогляду сприймалося як елемент споконвічного кругообігу (життя — смерть — життя), набуває протилежного трактування. Фольклорна традиція, відповідно до історичної істини, відбила перехід до вищого щабля культу предків, коли мудрість старшого покоління сприймається як основа благополуччя суспільства. Життєва мудрість цінується вище загробного заступництва предків, і ритуал відправлення на «той світ» переміняється культом мудрої старості. Цицерон говорить: «...ні силою м'язів, ні моторністю й неспритністю тіла вершаться великі справи, а мудрістю, авторитетом, рішеннями, і старість зазвичай не тільки не втрачає цієї здатності, але навіть змінюється в ній...» [8, 11 — 12].

Від елемента соціального укладу до перетворення в пережиткове явище, у драматизований елемент обрядовості, а потім у молодіжне ігрище, і, нарешті, у дитячу гру язичницький ритуал проходить тривалий, складний шлях перетворень. Основні форми давньослов'янського ритуалу проводів на «той світ» виявляються за допомогою порівняльно — історичного аналізу трансформованих рудиментів їх у слов'янській фольклорній традиції — усно — поетичній (перекази, прислів'я), вокально хореографічній (пісні, танці), обрядово — драматичній (обряди, ігри) і образотворчій (опудала, ляльки, прийоми оформлення костюмів ряжених і ритуальних предметів — дерева, снопа й т.п.).

З ускладненням й освоєнням реального світу старі стають зберігачами й трансляторами досвіду багатьох поколінь. Досвідчена рука зберігає образ світу, від неї багато в чому залежить і мудрість розуму. В цей період осмислення старості, збагачення зв'язків і відносин реального світу мало своє прочитання у світі сакральному. Культ предків був священним, однак, більшого значення для людей надавалося земному життю, а не космічному. І довголіття на цій землі набувало позитивної значимості, воно зробилося не тільки суб'єктивно бажаним, але й об'єктивно необхідним.

Проявом більш пізніх щаблів в трансформації звичаю є перетворення обрядових ритуальних дійств у драматизовано — ігрові. Ритуальні проводи на «той світ» людей похилого віку в попередження наступаю-

чої старечої немочі трансформуються в обрядові дійства, де замість живих людей (а потім тварин, що їх замінили) фігурують знаки їх — лялька, опудало, птах, а також інші предмети — символи такі як сніп, колосся, гілки й т.п. Функціональний зміст зберігає частково аграрно — магічну спрямованість, хоча, звичайно, не залишається аналогічним — він втрачає одні функції і набуває інших. Так ритуал трансформується в драматизоване дійство, що зберігає частково функціональний зміст, а слідом за тим — у молодіжне ігрище та дитячу гру.

Література

1. *Век Просвещения*. — Москва — Париж, 1970.
2. *Велецкая Н.Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. — 2-е изд. — М.:София, 2003. — 107 с.
3. *Геродот*. Истории в дев'яти книгах. — К.: Наукова думка, 1993. — 572 с.
4. *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях, вып. 2. — Чернигов, 1896.
5. *Колесов В.В.* Мир человека в слове Древней Руси. — Л.: Изд-во Ленин-университета, 1986. — 311 с.
6. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. III. — М., 1971.
7. *Фрейдгенберг О.М.* Миф и литература древности. — М., 1978. — 606 с.
8. *Цицерон*. О старости, о дружбе, об обязанностях. — М., 1975.
9. *Шилов Ю.А.* Прародина ариев: История, обряды и мифы. — К.: СИНТО, 1995. — 744 с.

Тополь О.В. Социально-философское содержание процесса трансформации языческого ритуала культа предков

Проанализировано содержание и функциональное назначение одного из ритуалов культа предков в архаических обществах — «убийство стариков»; рассмотрен психологический перелом в восприятии языческого обычая и его общественное осуждение, что нашло отображение в фольклорной традиции; исследован переход к качественно новым формам культа предков — культу мудрой старости.

Ключевые слова: культ предков, ритуал, язычество.

Topol, O. V. Social and philosophical content of transformation process in the pagan rite of ancestor worship

Analyses of the content and functional purpose of one of the ancestor worship rites in archaic societies: «murder of old people»; review of a psychologically breaking point in perception of the pagan custom and its stigmatization, which was reflected in the folklore tradition; investigation of transition to qualitatively new forms of the ancestor worship, and the cult of the wisdom of the old age.

Key words: ancestor worship, a rite, paganism.